

Antoņina REĶĒNA

DIENVIDLATGALES IZLOKŠŅU UN LIETUVIEŠU VALODAS PARALĒLES VĀRDDARINĀŠANĀ

Dienvidlatgales izlokšņu un lietuviešu valodas paralēles vārddarināšanā ir daļa no pētījuma „Dienvidlatgalisko izlokšņu un lietuviešu valodas leksiski semantiskās paralēles“.

Šo izlokšņu leksikas sistēmiski pētījumi liecina, ka šajās izloksnēs ir tādi mantoti dialektāli vārdi un uz mantotu vārdu pamata veidoti atvasinājumi, kas saskan ar lietuviešu valodu.

Pētījuma mērķis ir analizēt Dienvidlatgales izlokšņu un lietuviešu valodas leksiski semantiskās paralēles mantotajā līmenī, neiekļaujot šo izlokšņu lituānismus.

Raksta uzdevums – 1) parādīt, kā kopīgo Dienvidlatgales izlokšņu un lietuviešu valodas paralēļu, resp., senu valodas parādību pastāvēšanu noteikuši vairāki sociolingvistiski un intralingvistiski faktori; 2) raksturot vārddarināšanas dialektismus, kam atbilstmes rodamas lietuviešu valodas afiksos un semantikā.

I. Jautājumu par latviešu valodas austrumizlokšņu tuvību ar lietuviešu valodu ir izvirzījuši A. Becenbergers, K. Būga un citi baltu valodu pētnieki. Salīdzinot dažus Latvijas austrumizlokšņu faktus ar lietuviešu valodas parādībām, J. Endzelīns 1908. gadā rakstā „Par latviešu izlokšņu radniecīgām attiecībām ar lietuviešu izloksnēm“ ir secinājis, ka no latviešu valodas dialektiem augšzemnieku dialekts „Восточно-латышское наречие“ ir vistuvāks lietuviešu valodai, īpaši žemaišu dialektam, un salīdzinājis dažas kopīgas valodas īpatnības vairākos līmeņos (E n d z e l i n s, 1979, 41–56). A. Breidaks, apskatot latgaļu, sēļu un žemaišu cilšu valodu senos sakarus, atzīst: „Augšzemnieku dialektu un žemaišu dialektu apvieno daudzas izoglosas. It īpaši tuvas ir augšzemnieku dialekta dziļās latgaliskās un sēliskās izloksnes un žemaišu dialekta dūnininku un dounininku izloksnes“ (B r e i d a k s, 1992, 34).

Līdz šim latviešu valodniecībā nav sistēmisku un vispusīgu pētījumu, kuros būtu atklātas Latgales izlokšņu mantoto dialektālo vārdu un lietuviešu valodas leksiski semantiskās paralēles vairākās tematiskajās vārdu grupās; nav pievērsta uzmanība arī kopīgajiem vārddarināšanas formantiem.

Tajās tematiskajās vārdu grupās, kas attiecas uz amatniecību, ir dota gan manto, gan aizgūto vārdu cilme, uzrādītas arī dialektālo mantoto vārdu atbilstmes lietuviešu valodai (R e ķ ē n a, 1975).

Kopīgo Dienvidlatgales izlokšņu un lietuviešu valodas paralēļu, resp., senu valodas parādību pastāvēšanu noteikuši vairāki sociolingvistiski un intralingvistiski faktori.

1. Balstoties uz arheologu un antropologu atziņām, konstatēts, ka mūsu ēras sākumā vairākas austrumbaltu ciltis veidoja vienu veselumu. IV–VI gadsimtā tās sadalījās patstāvīgās žemaišu, zemgaļu un latgaļu-sēļu savienībās (Breidaks, 1992, 34; Girdenis, 1994, 18).

Par austrumbaltu pirmvalodas sairšanas laikposmu V. Mažulis uzskata V–VII gadsimtu. Pēc tam triju gs. laikā latviešu valodā radās visvairāk jauninājumu, turpretī samazinājās arhaismi salīdzinājumā ar lietuviešu valodu (Mažulis, 1974, 122).

2. Šo V. Mažūļa izteikto domu nevar attiecināt uz visu latviešu valodu. Tajā latviešu valodā, ko runāja Dienvidlatgalē un Sēlijā, no vienas puses, saglabājās daži kopīgi arhaismi ar lietuviešu valodu, no otras puses, neizveidojās tādi jauni valodas fakti, kādi radās tagadējās ležzemnieku izloksnēs. To noteica turpmākie vēsturiskie apstākļi. Lai gan pēc austrumbaltu cilšu sadalīšanās latgaļi, sēļi un žemaiši vairs nedzīvoja kaimiņos, tomēr latgaļiem un sēļiem palika sakari ar pārējiem lietuviešiem. Jāsaka, ka tie nebija pierobežu sakari, bet turpinājās iekšējie sakari.

Daugavas labajā un kreisajā krastā bija izveidojušās t.s. lietuviešu valodas salas. K. Būga, analizējot Latgales vietvārdus ar piedēkli *-išk-* un skaidrojot Naujenes, Rēzeknes, Cēsu u.c. vietvārdu vēsturi, norāda, ka pirms 1200. gada Daugavas labajā krastā starp latviešiem dzīvojuši lietuvieši (Būga, 1961, 570–574).

K. Būga Latvijas teritorijā ir saskaitījis apmēram 800 apdzīvotu vietu vārdu ar piedēkli *-išk-*, kas ķīļveidā (līdz Rēzeknei) sastopami Austrumlatvijā (Būga, 1961, 565–569). Šo K. Būgas uzskatu par vietvārdu ar *-išk-* izplatību dažos Latgales apvidos apstiprina pētījuma autores vietvārdu vākumi un to analīze Dienvidlatgales Kalupes pagastā. Konstatēts, ka šajā pagastā ar piedēkli *-išk-* (apmēram 60%) atvasināti galvenokārt sādžu ('solu') nosaukumi, kas pēc cilmes ir vecāki par citu objektu nosaukumiem. Daži piemēri:

Bībeliški (visos piemēros paralēli lieto arī izskaņu *-iškas*), *Dunciški*, *Gleizdiniški*, *Muorkuoniški*, *Pluoniški*, *Stradiški*, *Styuriški* u.d.c. Turpretī lauku un citu objektu nosaukumos piedēklis *-išk-* reti sastopams, apmēram 3% gadījumos, piem., *Teirišku kaļneņč*, *Zeilišku teirums* u.c. (Reķēna, 1970, 155).

Pēc K. Garšvas faktiem, lielākajā mūsdienu Daugavpils rajona daļā, no ziemeļu robežlīnijas Šubate–Bebrine–Dviete, Kalupe–Maļinovka–Kaplava – (1912. gadā bijis ap 20–55% oikonīmu ar piedēkli *-išk-*) vēl 18.–19. gs. varēja būt dzīvojuši lietuvieši. Vēstures fakti liecina, ka minētajā teritorijā hronologiski bijušas senākas un jaunākas lietuviešu dzīves vietas (*lietuvninkai*, *литовники*). Relatīvi jaunākas, resp., nesenākas dzīves vietas ir Kalupe, Silajāņi, Maļinovka, virzienā gar Daugavpils–Rēzeknes ceļu, Krāslavas rajona ziemeļaustrumos un Asūnes apkārtnē (Garšva, 1989, 22–23).

Par lietuviešu senākām vai jaunākām dzīves vietām Dienvidlatgalē liecina arī tādi Kalupes novada toponīmi, kuriem atbilstošie apelatīvi zuduši Kalupes izloksnē vai retumis dzirdami tikai vecāko ļaužu runā, taču tie sastopami mūsdienu lietuviešu valodā, piem., *Dubais grāvis*, *Kampine la*, *Riešmale pl*, *Riešas tilts*, *Varčas pļava*, *Andeņi* || *Andeņu sala* 'sādža' u.c. Plašāk par to sk. R e ķ ē n a , 1970, 156–160.

3. Raksturojot baltu valodu arhaismu, V. Mažulis kā vienu no sociolingvistiskiem faktoriem min somugru valodu atšķirīgu ietekmi dažādās austrumbaltu valodās. Somugru valodu iradiācija baltu valodās no II gadu tūkstoša apmēram līdz V gadsimtam mūsu ērā bijusi nenozīmīga. Šī ietekme galvenokārt izpaudusies baltu un somu saskares zonās. Tikai pēc V gs., pārmainoties sociāliem apstākļiem un sadaloties austrumbaltu ciltīm, to dažādajās etniskajās grupās somugru valodu ietekme kļūst intensīvāka (M a ž i u l i s , 1974, 124).

Kuršu un latgaļu, un somugru (lībiešu, igauņu) pierobežas novados izveidojās latviešu un lībiešu bilingvisms. Pārsvaru gūst latviešu valoda. Lībiešu valodas pēdas atstātas lībiskajā dialektā.

Baltijas somu substrāta iezīmes, pēc A. Breidaka pētījumiem, rodamas latgalisko izlokšņu fonētikā, leksikā un toponīmijā. Daži Baltijas somu cilmes hidronīmi sastopami galvenokārt Ziemeļlatgales, Austrumlatgales, Centrāllatgales areālā. Mazāk somiskas cilmes hidronīmu reģistrēts Dienvidlatgales izloksnēs. Šādu atziņu varam izdarīt, vērojot A. Breidaka pētījumu (B r e i d a k s , 1989, 326–336), kur minēti limnonīmi un potanīmi, kas skaidrojami ar Baltijas somu substrātu.

Kā liecina valodas fakti, dienvidlatgaļu un sēļu cilšu valodās somugru valodu iespaids ir bijis vājāks. Piem., adjektīvi ar *-inis*, *-ine* visplašāk saglabājušies tieši Dienvidlatgales izloksnēs, turpretī pārējās latviešu izloksnēs to vietā lieto substantīva ģenitīvu, kas, iespējams, radies somugru valodu ietekmē (E n d z e l i n s , 1979, 509).

Lībiešu valodas ietekmi vairākos latviešu valodas līmeņos detalizēti parādījusi M. R u d z ī t e (1994, 288–319).

Dienvidlatgales izloksnēs tikai daļēji rodami M. Rudzītes minētie lībismi leksikā, galvenokārt daži tie vārdi, kas nostiprinājušies literārajā valodā, piem., *kāzas*, *ķāsis*, *laulāt*, *launags*, *muiža*, *pestīt*, *puķe*, *suga*, *vagars*, *vai* (partikula), *vajag* u.c. Piem., pētījamās izloksnēs lībisma *kukainis* vietā lieto mantotu vārdu *vaguols*, *pīlādzis* vietā *sērmūkša* vai *cērmūkša*.

Tātad valodas fakti, kas bija radušies baltu valodu kopības periodā, vislabāk varēja saglabāties pētījamās izloksnēs. Tad, kad latviešu tautības valodā veidojās lokālie dialekti, latgaliskās un sēliskās izloksnes ietekmēja galvenokārt austrumslāvu un lietuviešu valodas. Var pievienoties A. O z o l a (1961, 56) izteiktajai hipotēzei, ka „augšzemnieku dialekts, domājams, veidojies uz sēļu un latgaļu cilšu valodu pamatiem ar spēcīgām lietuviešu un austrumslāvu cilšu, resp., tautību valodu ietekmēm“.

4. Vairāku gadsimtu laikā (1561. gadā Latgale nokļuva Polijas-Lietuvas pakļautībā) latgaliešiem un lietuviešiem izveidojās kopīgi saimnieciskie, sociālie un garīgie sakari. Viņus vienoja kopīga konfesija – katoļticība. Tā psihiskā struktūra un pasaules uztvere, kas bija radusies baltu cilšu sakaru laikmetā, kopīgo apstākļu dēļ saglabājās un līdzīga tālāk attīstījās.

Vēsturisko likteņu dēļ latgaliešiem un lietuviešiem radās kopīgi aizguvumi no slāvu valodām, īpaši no poļu un baltkrievu valodas. Kā latgaliskajās izloksnēs, tā arī lietuviešu valodā liela daļa aizguvumu, kam ģenētiskais avots ir ģermāņu valodas, arī latīņu valoda, ienākuši ar poļu valodas starpniecību (R e ģ ē n a , 1975; 1986, 57–97).

5. Latgaliešu latviešu valoda agrākajos vēstures periodos, sākot ar 13. gs., nefunkcionēja sadzīves sfērās. Tā nebija tieši saistīta ar visiem ražošanas procesiem un darījumiem. Šīs funkcijas galvenokārt veica lejasvācu, poļu, krievu vai baltkrievu valoda.

18. gs. sākumā līdzās latviešu rakstu valodai, kura radās uz vidusdialekta bāzes, tagadējā Latgalē uz augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu pamata radās latgaliešu rakstu valoda (S t a f e c k a , 1991, 45–55). Tātad latviešu valodā bija izveidojušās atšķirīgas rakstu valodas. Šāds valodas fakts varēja būt viens no cēloņiem tam, ka Dienvidlatgales izloksnēs patvērušies daži neskarti, seni mantoti vārdi, arī derivāti, kam paralēles rodamas lietuviešu un prūšu valodā. Atšķirīgu sociolingvistisku un psiholingvistisku faktoru dēļ ležzemnieku izloksnēs un literārajā valodā dažos gadījumos attiecīgās reālijas apzīmēšanai ieviesies aizguvums, turpretī pētījamās izloksnēs saglabāts mantots vārds.

6. Valodas būtību līdzās sociolingvistiskajiem faktoriem nosaka tās iekšējās attīstības tendences, valodas faktu stabilitātes un dinamikas likumi. Kādas valodas vai izlokšņu grupas arhaismu saglabātību un inovāciju rašanos ietekmē valodas parādību nevienmērīga attīstība. Pat ļoti tuvās valodas sistēmās var parādīties atšķirīgi piemēri. Var izpausties arī pretēja parādība. Daži latgalisko un sēlisko izlokšņu dotumi, kas saskan ar lietuviešu valodu, varēja izveidoties arī pilnīgi patstāvīgi, eksistējot līdzīgām attīstības iekšējām tendencēm.

7. Vēsturisko, ģeogrāfisko un ekonomisko likteņu dēļ Dienvidlatgales izloksnes veido t.s. perifēro izlokšņu grupu, kuras ar vairākām īpatnībām morfoloģijā, vārddarināšanā un leksikā atšķiras ne tikai no ležzemnieku izloksnēm, bet arī no centrālās Latgales un Ziemeļlatgales izloksnēm. Par perifērām izloksnēm parasti uzskata to attālumu no centra. Taču ne vienmēr jēdziens centrs ir viennozīmīgs. Skaidrojot perifēro izlokšņu jautājumu, jāievēro ģeogrāfiskais, administratīvais un lingvistiskais aspekts (M o r k ū n a s , 1993, 4). Valodniecībā ir vispāratzīts uzskats, ka perifērais valodas areāls ir relatīvi arhaiskāks nekā centrālais. Pret šādu uzskatu ir izteikti arī iebildumi (M a ž i u l i s , 1974, 126).

Galvenais kritērijs ir pašu perifēro izlokšņu faktu raksturs un īpatnības, ko atklāj un apliecina salīdzināmā analīze.

8. Izlokšņu materiāls galvenokārt ir pašas autore vākums Kalupē, Vārkavā, Liksnā, Nīcgalē, kas daļēji jau ir inventarizēts „Amatniecības leksikā” (1975, 708), Kalupes izlokšnes trīssējumu vārdnīcas manuskriptā u.c. publikācijās. Ziņas par vārdu areālu iegūtas no ME, EH, kā arī no izlokšņu aprakstiem.

Dialektismu šķiršanai no latviešu literārās valodas vārdiem izmantota LLVV un LVV.

Salīdzinājumiem lietuviešu valodas materiāls iegūts no LKŽ 1.–15. sēj., LLV (1964), DŽ³.

Dialektālo mantoto vārdu cilme rasta ME un E. Frenkeļa vārdnīcā (LEW), A. Sabaļauska un citu valodnieku pētījumos.

Problemātiska var būt dažu kopīgo mantoto vārdu nošķiršana no latgalisko izlokšņu lituānismiem, resp., aizguvumiem no lietuviešu valodas. Sēlisko lituānismu pētniece V. Š a u d i ņ a (1994, 45) pareizi norādījusi, ka „Nereti sastopami gadījumi, kad grūti noteikt, vai konkrēta leksēma ir aizguvums no lietuviešu valodas vai arī tas ir mantots vārds, jo trūkst formālu diferencējošu pazīmju“. Arī šī pētījuma autorei, balstoties uz fonētisko, semantisko, vārddarināšanas (ligzdas sistēmu) un lingvoģeogrāfisko kritēriju, ir radies atšķirīgs viedoklis no V. Šaudiņas traktējuma par dažu vārdu cilmi, resp., piederību lituānismiem.

Pētījuma mērķa sasniegšanai izmantota sastatījuma, resp., salīdzinājuma metode, ietverot semantiskās analīzes veidu un lingvoģeogrāfiskos paņēmienus.

9. Analizējamais materiāls veidots pēc šķirkļu principa. Katrs šķirklis sastāv no vairākām daļām. Vispirms dots latviešu literārās valodas skaņu sastāvā pārceltais šķirkļa vārds, aiz tā seko domu zīme, aiz domu zīmes – šķirkļa vārds izlokšnes formā fonētiskajā transkripcijā. Aiz šīs formas ir vārda nozīmes skaidrojums vienpēdiņās. Vārda nozīmes atklāšanai izmantots literārais ekvivalents vai aprakstošais filoloģiskais skaidrojums. Gadījumu vairumā aiz nozīmes skaidrojuma ir izlokšnes teksts, kas palīdz atklāt vārda nozīmi. Pēc tam ir dots šķirkļa vārda vai tā varianta izraksts no ME vai EH vārdnīcas un norādes uz vārda iekšējo areālu. Tad seko atbilstošais lietuviešu valodas vārds un tā nozīmes skaidrojums. Nozīmju identitātes gadījumā ir norāde ‘t.p.’ (= tā pati nozīme).

Šķirkļi doti alfabēta secībā, izņemot dažus gadījumus, kur šķirkļi ir parādīti vienas saknes vārdu ligzda.

II. Pētījamās izlokšnēs sastop tāduš leksiskos, resp., vārddarināšanas dialektismus, kam atbilstošs derivāts ir lietuviešu valodā. Latviešu literārajā valodā var būt tādas pašas saknes un afiksi, bet nav analogiska darinājuma (sk. arī Kagaine, 1994, 30). Vienas valodas atsevišķās apakšsistēmās nereti rodas atšķirīgs vārddarināšanas formantu izmantojums. Sastopami arī tādi derivāti, kas pēc uzbūves un semantikas saskan ar lietuviešu valodu, turpretī latviešu literārajā valodā attiecīgās reālijas nominācijai ir cits vārds vai gramatiska konstrukcija.

1. Paralēles nomenu darināšanā.

Piedēkļi

Nomenu darināšanā sastopami tādi pētījamo izlokšņu piedēkļi, kas no latviešu literārās valodas un ležzemnieku izlokšņu piedēkļiem atšķiras ar neregulārām fonētiskām īpatnībām, bet saskan ar lietuviešu un prūšu valodas atbilstošajiem piedēkļiem.

-ūn-

Ar izskaņu *-ūne*, *-ūnis* atvasināti dažādas nozīmes vārdi. Šādu atvasinājumu latviešu valodā, kā norāda M. Rudzīte, nav daudz. Tomēr latgaliskajās izloksnēs to ir vairāk nekā ležzemnieku izloksnēs (R u d z ī t e, 1964, 318). Lietuviešu valodnieks S. Ambrazs, analizējot nomenu darināšanu, piedēkļi *-ūno-* salīdzinājis ar slāvu **-ouno-* un norādījis, ka atvasinājumi ar šo piedēkļi ir ļoti izplatīti lietuviešu valodā, latviešu un prūšu valodā diezgan reti (A m b r a z a s, 1992, 30–31).

1. Latgaliskajā areālā, tāpat kā Lietuvā, sastopami toponīmi un hidronīmi ar piedēkļi *-ūn-*: *asūne* (*Osyūna*)¹ c E II 164, u Pustiņā: pr. *Assun* LV I₁ 45; **ēglūne* u > Daugavā E II 156, *ēglūna* pl Susejā, *ēglūne* (*Aghyūna*) ap Kapeņos LV I₁ 265–266; *kalkūne* (*Kalkiūna*) mu Laucesā E II 51; *kalkūnes* pagasts E II 51. J. Endzelīns, atsaucoties uz E. Hauzenbergu, izsaka hipotēzi, ka *kalkūne* radusies no **kaln(a)-k ū ne* LV I₂ 16; *rušūns* ap (*Rušyūnc*), ez, arī *rušūna* E II 168, DI IV 1. d. 279. Sal. arī Lietuvas hidronīmus *Berzūnā*, *Matrūnā*, *Šerūnā* u.c. LHD 202.

2. Dienvidlatgales izloksnēs rodami arī apelatīvi ar piedēkļi *-ūn-*. Derivātu analizē minēti tikai tie vārdi, kam ir atbilstmes lietuviešu un prūšu valodā. Latviešu literārajā valodā atbilstošajiem vārdiem ir piedēklis *-uon-*.

ēlkūne – *ālkūna*, arī *āukiūna*² 'elkonis'. *ka ālkūni acsyt, to čīš suōp. / iz āukiūniš izaučš aūgūnc.* ME I 568 *ēlkūne* Preiļos, Neretā, šk. *ēlkuons*, EH I 368 latg. un sēl. izl. Liet. *alkūne* 't.p.', pr. *alkunis* LVG 154. §, BVSF 127. §, LKŽ I 106.

galūne – *gotyūna* 'galotne' Lizumā ME I 595, EH I 380 Rankā. J. Endzelīns LVG 154. § min augšzemnieku vārdu *golūne*. Jāpiebilst, ka latgaliskajās izloksnēs to sastop reti. Attiecīgo jēdzienu izsaka ar vārdu *vīrsūne*. Liet. *galūne* 't.p.' LKŽ III 73.

pērķūnis – *pārķiūnc* 'pērķons'. *pārķiūnc lsp'iēra ūzulā. / pārķiūnc grāuš. / nu pārķiūna čīš baīst.* ME III 209 *pērķūnis* šķ. *pērķūns* Preiļos, Varakļānos, EH II 228 Aulejā, Aknīstē, Kaldabrupā u.c. Latgalē un Sēlijā. Liet. *perkūnas*, pr. *percunis* LVG 154. §, BVSF 127. §, LKŽ IX 833, sk. arī A m b r a z a s, 1992, 31.

¹ Iekavās dota izloksnes pārstāvju vārdforma.

² Dažās latgaliskajās izloksnēs *-iun-* vietā arī *-eun-*, piem., Vārkavā u.c.: *ālkeūna*, *pārkeūnc* u.tml.

vīrsūne – *vīleryūna* ‘virsoņe, galotne’. *vātrys laikā nūhyūza kūkīm vīleryūnīs, pātyka šīlmbīni vīn.* ME IV 610 *vīrsūne*² šķ. *vīrsaune*² latg. un sēl. izl. Liet. *vīrsūne* ‘t.p.’, pr. *Wirune* DŽ³ 938, sk. arī *A m b r a z a s*, 1992, 31.

Arī neskaidras cilmes vārdā sastop piedēkli *-ūn-*: *kāltūnis* – *kōltyūnc* ‘matu lēkšķe, kas radusies ādas iekaisuma dēļ’. *nas nu kào goļvā īsatāisa kōltyūnc?* ME II 146 *kaltuons* ‘Weichselzopf’, ‘slapja galvas ēde’, liet. *kaltūnas*, aizg. no kr. *κομμη*. EH I 579 *kāltūnis*² ‘Weichselzopf’ Varakļānos. Liet. *kaltūnas* (kr. *κομμη*, po. *koltun*) ‘t.p.’. *Kaltūno* liga LKŽ V 161. E. Frenkelis liet. *kaltūnas* iekļāvis mantota vārda *kalčys* < *kalčys ‘Geizhals’ šķirkli, ko saista ar latviešu *kalst*, *kaltuonis* ‘Auszehrung’, *kaltēt* un balstās uz hipotēzi, ka poļu *koltun* varētu būt aizgūvums no baltu valodām (LEW 208, 212).

-ien-

Izskaņa *-iene* plaši izplatīta visā latviešu valodā.

1. Ar to atvasina personu, dzīvnieku un vietu nosaukumus. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā teikts, ka šis atvasinājuma tips nav produktīvs.

Te minēti arī sieviešu dzimtes lietvārdi, kas atvasināti no vīriešu dzimtes lietvārdiem. Tā radušies šo personu sievu uzvārdi, kas sastopami A. Upīša, V. Lāča un A. Sakses darbos (galvenokārt augšzemnieku areālā), piem., *Osiene*, *Grisliene* u.c. (Mllg. 132, 133).

Arī M. Rudzīte norāda, ka latviešu literārajā valodā un īpaši Zemgales izloksnēs sastop izskaņu *-iene*. Turpat piebilde, ka sievu nosaukumos pēc vīru uzvārda vai amata, saimnieču nosaukumos pēc mājvārdiem, dažkārt sieviešu nosaukumos pēc viņu pašu amata Vidzemes, kā arī Zemgales un Kursas izloksnēs sastop izskaņu *-ene*, piem., *kalējene* ‘kalēja sieva’, *Līdacene* ‘Līdakas sieva’ Raunā, *Lācene*² ‘Lāča sieva’ Ezerē, Bunkā, *Beļķene*² ‘Beļķa sieva’ Aizvīķos; *Ģizene* ‘Ģigu māju saimniece’ Skrundā, *ārstene* ‘ārste’ Skrundā, Braslavā (R u d z ī t e, 1964, 104).

J. Endzelīns izskaņu *-ene* sievas nosaukumam pēc viņas vīra un saimnieces nosaukuma pēc viņas mājas uzskata par jaundarinājumu. Valodnieks piemērus iegūvis no Cirgaļiem, Smiltenes, Valkas, Valmieras, Kūduma, Skrundas, Blīdienes, Bēnes, Snēpeles, Lestenes u.c. (LVG 144. §). Tātad izskaņa *-ene* sievu nosaukumu atvasināšanai sastopama Vidzemes vidienes, zemgaliskajās un kursiskajās izloksnēs.

Tālāk J. Endzelīns ir norādījis, ka „Citās izloksnēs un lei. valodā šai nozīmē *-ene* vietā ir formas ar *-iene* resp. lei. *-ienē*, kas laikam ir vecākas“ (LVG 144. §).

J. Endzelīns uzsver, ka latviešu izskaņa *-iene*, ar ko ir atvasināti nosaukumi sievietēm un dzīvnieku mātītēm, salīdzināma ar lietuviešu *-ienē* un atvasinājumus uzrāda galvenokārt no austrumizloksnēm, kā arī no sēliskajām izloksnēm (LVG 137. §).

Dienvidlatgales izloksnēs ar izskaņu *-iene* > *-īna*, tāpat kā lietuviešu valodā, darināti sievu nosaukumi pēc: vīra vārda (*Jānlene* – *Jūoņīna* < pv *Jānis*), sal. liet. *Jonlėnė*; uzvārda (*Vīlkājlene* – *Vītkāojlīna* < uzv *Vīlkājs*); mājvārda (*Pūmpurlene* – *Pūmpu-*

rīna < mv *Pumpuri*); vīra amata (*kālvīene* – *kālvīna* < *kalvis*). Liet. *kālvīenē* 'kalvio pati' LKŽ V 165, 166. Sal. arī Zemgales sēlisko izlokšņu piemērus: no Aknīstes: *Jānīne* 'Jāniene (no *Jānē* (-nis) 'Jānis' (Ancītis, 1977, 156); no Dignājas: *Pētrīne* 'Petra resp. Pētera sieva' (Indāne, 1986, 55).

Ar *-iene* nereti ir radies atvasinājums pēc pašas sievietes profesijas, piem., *ārstiene* – *ārstīna* '1. ārsta sieva'; '2. ārste', *aptikeriene* – *aptikerīna* '1. aptiekara sieva'; '2. aptiekare'.

2. Izskaņa *-iene*, tāpat kā lietuviešu valodā, rodama radniecības nosaukumā (hibrīdformā), piem., *dzjadzlene* – *dzadzīna* 'tēvoča sieva'. Liet. *dēdlenē* 'mātes vai tēva brāļa sieva' LKŽ II 354, LLV 120.

3. Ar izskaņu *-iene* atvasināti daži dzīvnieku mātīšu nosaukumi, piem., *kaķene* – *kaķīna* 'kaķene', *lācene* – *lācīna* 'lācene', *vīlcene* – *vīcīna* 'vīlcene', *zaķene* – *zaķīna* 'zaķene' (Reķēna, 1962, 87; Rudzīte, 1964, 319). Sal. liet. *asillenē*, *gandrienē*, *vilklenē* DLKG 142.

4. Izskaņa *-iene* reģistrēta dažos Kalupes novada mikrotoponimos, piem., *Līdācene* mā, *Kamīnskene* la, *Stasīenes dubaks* dī. Sal. arī liet. hidronimus ar *-ienē*: *Dvēs-lenē*, *Lap-lenē* u.c. LHD 144.

-an-

-ane: Ar šo izskaņu atvasināts lauku bites nosaukums *kamane* – *kamaņa* 'kamene'. *pa pļavu stāigojūt, vār dabūt kamaņu mada*. ME II 148 *kamane*, EH I 580 Aknīstē, Nautrēnos. Liet. *kamānē* 't.p.'. *Kamanēs ir kitos laukīnēs bitēs apdulkina augalus* LKŽ V 168.

-ans: Ar izskaņu *-ans* atvasināti vairāki adjektīvi: *alkāns* – *olkānc* 'izsalcis'. *bārrī acskrīn nu gonu čīš olkoņi*. LLVV I 159 *alkans* 'cita noz.'. ME I 67 *alkans*, EH I 67 latg. un sēl. izl. Liet. *ālkanas* 't.p.' LKŽ I 102.

Latgalisko izlokšņu atvasinājumiem ar *-ans*, *-ana* atbilst leļzemnieku un literārās valodas izskaņa *-ens*, *-ēna*: *slavāns* – *slavānc* 'slavens', *saldāns* – *soīdānc* 'salds, saldēns', *slidāns* – *shydānc* 'slidēns', *īrdāns* – *īerdānc* 'īrdēns' u.c. Par *-ans*, *-ana* cilmi un lietojumu latviešu valodā sk. LVG 141. §.

-in-

Izskaņa *-ins*.

Ar izskaņu *-ins* (lietuviešu valodā *-inas*) ir atvasināti:

1) dažu dzīvnieku tēviņu nosaukumi:

avins 'auns'. ME I 232 *avins* šķ. *avens* salīdzināts ar liet. *āvinas*, pr. *avins*, senslāvu *ovans*, reģistrēts Lubānā. EH I 190 Ērgļos, Ogresgalā, Biržos (pie Jēkabpils), Zasā.

Dienvīdlatgalē vārds *avins* nav reģistrēts. Šā dzīvnieku tēviņa apzīmēšanai lieto vārdu *vucīns* – *vucīnc*.

pīllīns – *p'ēitīnc* 'pīltēviņš'. *p'ēitīnām skāistys spēhvys iz gohvys*. EH II 241 *pīllīns*² latg. un sēl. izl. LVG 150. §. Liet. izl. *pīllīnas* 't.p.', arī *aītinās* LKŽ IX 984.

zùosl̃ns – *zùs̃ync* ‘zostēviņš’. *tùo zùs̃yna naṽar vāld̃eit̃*. *zùs̃ync vār ik̃ņūop̃t̃ kùojā*. ME IV 759 sēl. un latg. izl., liet. *žāsinas* ‘t.p.’. DŽ³ 951.

2) dažu priekšmetu nosaukumi:

mill̃ns – *mỹh̃ync* ‘1. milna’. *l̃èls mỹh̃ync pa ustubys golām dašl̃lc*. ‘2. rokas dzirnavu detaļa – koka stienis, ko satver, lai grieztu dzirnakmeni’. *gr̃š̃ àr mỹh̃ynu dźlernavys*. ME II 626 *mil̃ns* šķ. *mil̃ens* ‘t.p.’ Domopolē, Varaklānos, Zaļmuižā, Zasā, EH I 813 vairākās latg. un sēl. izl. Liet. *m̃llinas*, *m̃lliñys* ‘t.p.’ LKŽ VIII 192.

stip̃l̃ns – *styp̃ync* ‘ragavu mietne – koka detaļa, kas savieno ragavu sānu kokus un slieci’. *sl̃ic̃iūs dzanās štip̃ir̃i d̃èl̃ rogavu saturiēš̃onys*. ME III 1071 *stip̃ens* ‘t.p.’ Skrīveros, EH II 580 *stip̃ins* ‘cita noz.’. Liet. *stip̃l̃ñis*, *stip̃inas* ‘(riteņa spieķis); (ragavu) mietne’ LKŽ XIII 795, LEW 907.

Izskaņa *-inis, -ine*.

Viena no raksturīgākām adjektīva, arī substantīva izskaņām, kas plašā mērā paglābusies Dienvidlatgales izloksnēs, ir *-inis, -ine*, sal. ar liet. *-inis, -iné*. Latviešu literārajā valodā un leļzemnieku izloksnēs to vietā lieto lietvārda ģenitīva formu.

1. Adjektīvi ar *-inis, -ine*. Izlokšņu faktū materiāla trūkuma dēļ J. Endzelīns ir izteicis domu, ka „Latviešu valodā tādi adjektīvi (ar *-inis, -ine* – A.R.) ir ļoti reti un tikai Latgalē un Leļšmalē sastopami.“ BVSF 124. §. Tālāk minēti tādi piemēri kā *aitinis* ‘aitu’ Varaklānos, *dzelzinis nazis* ‘nazis ar dzelzs kātu’ Pildā, *apzilinis* ‘zilgans’ Bērzgalē (Turpat).

Cēloni adjektīvu ar *-inis, -ine* aizstājumam ar substantīva ģenitīvu J. Endzelīns saskata lībiešu valodas ietekmē: „Lībiešu vaina liekas man arī tādu no substantīviem atvasinātu adjektīvu zudums, kādi paglābušies ne vien ģermāņiem un slāviem, bet arī leišiem; tā, piem., vācu *eisern*, krievu *железный*, leišu *geležinis* mēs varam tulkot tikai ar substantīva ģenitīvu *dzelzs*. Lībiešiem un igauņiem tādi adjektīvi gan nav sveši, tomēr viņi iztieķ ar substantīvu, kur, piemēram, krievi lieto adjektīvu (piem., ig. *raud-warb*, latv. *dzelzs drāts*, kr. *железная проволочка*). Un šādu adjektīvu trūkums latv. valodā dažkārt nereti sajūtams“ (E n d z e l ī n s, 1979, 509).

M. Rudzīte, raksturojot latviešu un lībiešu valodas savstarpējo ietekmi, atsaucoties arī uz J. Endzelīna teikto par lībiešu valodas ietekmi adjektīvu ar *-inis, -ine* zudumam, pamatoti norāda: „Te lietderīgi būtu šķirt faktus, kas vērojami visā valodā, no izlokšņu dotumiem“ (R u d z ī t e, 1994, 295). Tiešām Dienvidlatgales gramatniecības leksikas ilustratīvais materiāls, resp., izlokšņu teksti liecina, ka adjektīvi ar *-inis, -ine* vēl mūsdienās ir dzīvi. Monogrāfijā reģistrēts apmēram 70 tādu adjektīvu (R e ķ ē n a, 1975).

Augšzemnieku dialekta adjektīvus ar *-inis, -ine* detalizēti analizējusi A. Vulāne. No viņas pētījuma izriet, ka adjektīvi ar *-inis, -ine* patvērušies ne tikai Dienvidlatgalē, bet arī tālāk Latgales vidienē (V u l ā n e, 1986, 73–83).

1.1. Minami daži Dienvidlatgales izlokšņu adjektīvi ar *-inis, -ine*:

āulinis, -ine – *āulīnc, -īna* 'tāds, kas ir ar īsu vai garu stulmu (par apaviem)' < *āuls* 'zābaka stulms'. *āul'īnīs kūrp'īs* 'kurpes ar īsu stulmu'. Liet. *aulīniai batai* 'stulmu (kurpes) zābaki' LLV 74.

mālinis, -ine – *mūol'īnc, -īna* 'tāds, kas ir gatavots no māla'. *mūol'īnc pūc; mūol'īna bļūda*. Liet. *mōlinis, -inē* 't.p.' LLV 397.

pakalīnis, -ine – *pokoļ'īnc, -īna* 'tāds, kas darināts, austs no pakulām'. *tā maņ jir pokoļ'īnc aūdakhs, byūs d'ēļ māisu. / pokoļ'īni pologi oši i ēļi, ka lbatynōi, to pal'ik mēlksti*. Liet. *pakulīnis, -inē* 't.p.'. *Pakulīnis maišas, audeklas DŽ³ 484*.

rītinis, -ine – *reļ'īnc, -īna* '1. tāds, kas pūš no austrumiem (par vēju)'. *ka pūš reļ'īnc v'leš, to jlr solc*. Liet. *rytīnis* 't.p.' 2. *Rytīnis vējas LKŽ XI 748*. '2. tāds, kas iegūts, slaukts no rīta (par pienu)' *reļ'īni p'īnu āizv'ed'om da p'īnuōiv'ei*. Liet. *rytīnis* 't.p.' 1. *Čia rytīnis pienas LKŽ XI 748*. '3. tāds, kas kursē no rīta (par transportlīdzekli)'. *ār reļ'īni v'ļcīni adbrāuču*. Liet. *rytīnis* 't.p.' 1. *Grižau šīandien rytīni traukiniu LKŽ XI 748*.

Bieži līdzās adjektīvam ar *-inis, -ine* ir lietota substantīva ģenitīva forma, piem., *egļīna molka* || *egļīs molka* 'egles koka malka'. Līdzīgas paralēles vērojamas arī mūsdienu lietuviešu valodā. P. Kņūkšta, raksturojot lietuviešu valodas adjektīvus ar *-inis, -inē* mūsdienās un lietuviešu valodas agrākajos attīstības posmos, norāda, ka lietuviešu valodā paralēli var lietot substantīva ģenitīva formu. Tādu ģenitīvu nozīmes neatšķiras no adjektīva ar izskaņu *-inis, -inē* nozīmes. Pat vienā teikumā un vienas saknes vārdam paralēli var būt lietvārda ģenitīvs un adjektīvs ar izskaņu *-inis*: *akmens širdj* || *akmeninēs širdys* (Kņūkšta, 1976, 125).

1.2. Izskaņa *-inis, -ine* rodama Dienvidlatgales toponīmos (oikonīmos), taču galvenokārt mikrotoponīmos – lauku un pļavu nosaukumos. Reizumis mikrotoponīms ar izskaņu *-inis, -ine* lietots atribūta funkcijā kopā ar fiziogeogrāfisko terminu, piem., *Llepines šņūores* la, *Aūgšpalines pļavas* pļ Kalupē, *Laucines purvs* pu Barkavā. Sal. liet. *Lauklnē* (Reķēna, 1989, 302–312).

2. Substantīvi ar izskaņu *-inis, -ine*.

Pētījamās izloksnēs adjektīvi ar izskaņu *-inis, -ine* bieži vien substantivējas. Lietuviešu valodā, kā liecina registrējumi lietuviešu valodas vārdnīcās (LKŽ un DŽ³), gadījumu vairumā līdzās adjektīvam ar izskaņu *-inis, -inē* sastop substantivējumu, piem., *auslē* 'cepure ar ausīm' LKŽ I 501, *pākulīnis* 'no pakulām austs, vienkāršs audekls' DŽ³ 485 u.d.c.

J. Endzelīns ir minējis ne tikai lietuviešu, bet arī prūšu valodas substantivējumus, piem., liet. *kiaulīnis* 'cūkgans', *mōlinis* 'mālu pods'; pr. *aulīnis* 'zābaka stulms' (: *aulis* 'liels'), *sompisīnis* 'rupja maize' (BVSF 122. §).

Šādi substantivējumi nav izolēta parādība. Novērojams, ka latviešu valodā substantivējas adjektīvi, kas atvasināti arī ar citām izskaņām. E. Soida devusi dažus substantivējumu piemērus ar *-en-*: *mežens* : *meženis*; *milzens* : *milzenis* u.c.; ar *-ān-*:

vilnāns : *vilnāne* u.c. Raksturojot šādu valodisku opozīciju, E. Soida atsaucas uz B. Serebrenņikova atziņu, ka indoeiropiešu valodās saglabājies daudz fakti, kas liecina, ka sākotnēji substantīvi un adjektīvi nav diferencēti – adjektīvs pēc formas nav atšķiries no substantīva (S o i d a , 1974, 116–117).

Dienvidlatgales izloksnēs, tāpat kā lietuviešu valodā, sastopamas vairākas leksiski semantiskās vārdu grupas, kur adjektīvs ir substantivējies.

2.1. Bieži substantivējušies ir vēju nosaukumi, piem., *rītnis* – *reītnē* ‘austrumvējš’. *ka pjuš reītnē, to rī-kas nāaūk*. Liet. *rytnis* ‘t.p.’; *dienvidinis* – *dīnvīdnē* ‘dienvidvējš’. *dīnvīdnē myūs pjušā nu rēža pušis; vakarinis* – *vokorņē* ‘rietumvējš’. *ka lsagrīššis vokorņē, to ašis lēic; zmelinis* – *zīmelņē* ‘ziemeļvējš’. *nu zīmelņina jūsofgoi stuōdēri*.

2.2. Plaši izplatīti ir arī dažādu priekšmetu nosaukumi ar *-inis*, *-ine*. Te šķiramas divas derivātu grupas.

2.2.1. Derivāti priekšmetu nosaukumi, kuriem sastop atbilstošu adjektīvu, piem., *ausine* – *ausina* ‘ausaina cepure’. *padūt maņ ausīni! ka ausina goļvā, to drūsai, ašš napsaš. aulines* – *aulīniš* ‘stulmju kurpes’. *ka aulīniš kūojuōs, to vār brīš pa dublīm. milines* – *mīlīniš* ‘vadmalas bikses’. *zīmys laikā tās mīlīniš nosava*.

2.2.2. Priekšmetu nosaukumi, kuriem nav atbilstošā adjektīva, piem., *bradinis* – *bradņē* ‘zvejas tīkls, ar ko zvejo zivis, brienot pa ūdeni; bridnis’. *ār bradiņi givōm šuš*. ME I 321 *bradinis* Vārkavā, šķ, *bradenis*; EH I 236 Kaldabrupā, Varakļānos, Zasā. Liet. *bradinys* ‘t.p.’, *bradnė* LKŽ I 982. *cukrine* – *cukriņa* ‘cukurtrauks’. *cukriņiē lb'ēr cukra, reč, ka jāu dīka*. Liet. *cūkrinė* ‘t.p.’ LKŽ II 49. *ritinis* – *rišņē* ‘ritenis, velosipēds’. *sāda iz riņina i aizbrāucā*. EH II 374 *ritinis* latg. un sēl. izl. Liet. *ritnis* ‘ri-pināms (sarināts) priekšmets’ LKŽ XI 746.

2.3. Konstatēti daži gaļas izstrādājumu nosaukumi substantīvi, kam līdzās sastop arī adjektīvu ar *-ine*, piem., *gūovine* – *gūvīna* ‘liellopu gaļa’. *gūvīni (gaļu) vysvairuōk mēs samolōm. vuškine* – *vuškiņa* ‘aitas gaļa’. *vuškiņi (gaļu) vyrōm rudīņūs. ka vairuōk b'le vuškiņiš, to i šūol'lejōm. vucinine* – *vučiņina* ‘auna gaļa’. Lietuviešu valodā šajā gadījumā atbilst derivāti ar izskaņu *-iena*, piem., *kiaullena* ‘cūkgaļa’, *triušlėna* ‘trušu gaļa’, *vištėna* ‘vistas gaļa’, sk. DLKG 141.

2.4. No svētku, resp., svinamu dienu nosaukumiem ar izskaņu *-ine* sastopama *Petrine* – *Petriņa* ‘Pēterdiena’, turpretī lietuviešu valodā tādu ir daudz vairāk, piem., *Petrinės, Vėllnės, Deviņtinės, Sekminės* u.c. DLKG 144.

2.5. Pētot Dienvidlatgales toponīmus ar *-ines*, *-ine*, atklājas, ka toponīmi ar *-ine* bieži vien ir substantivējušies (tiek lietoti bez fiziogeogrāfiskā termina), piem., *Plaūdīne* la, *Plēsine* la Vārkavā un Kalupē, sk. R e ķ ē n a , 1989, 302–312. Sal. liet. *Eglinė, Nendrinė, Ešerlėnė* LHD 157.

2.6. Šai substantīvu grupā iekļaujas tādi latgalisko izlokšņu, arī lietuviešu valodas derivāti ar izskaņu *-ine*, (*-inē*), kam latviešu literārajā valodā atbilst izskaņas *-enis*, *-ene*. J. Endzelins uzskata, ka dažos gadījumos *-ene* aizstāj senāku *-ine*

(LVG 144. §). Te minami daži augu nosaukumi: *celmine* – *čelmina* ‘celmene (Armillaria mellea)’ *čelminiš* – *šleņc, kas auk is vacu calmu*. EH I 263 *celmine* ‘ein Pilz’ Varakļanos. Liet. *kelminė* LKŽ V 525. *dzeguōzine* – *dzagūžina* ‘plankumainā dzegužpuķe (Orchis maculata)’. *dzagūžiniš pavasarā žit ružav'im židēnīm*. EH I 352 *dzeguzienes* Strods Par. vārdn. 72 „?” Liet. *gegužinė* ‘Lychnis flos cuculi’ LKŽ III 202. *kauline* – *kaulina* (oga) ‘klinšu kaulene (Rubus sascatilis)’. *kaulinòm vydā tuōdī kuō opoļi kaulēni*. EH I 594 *kauline*² ‘t.p.’ Biržos, Bērzgalē, Aknīstē. Liet. *kaulinė* ‘t.p.’ LKŽ V 433. *zemine* – *žerina* ‘meža zemene (Fragaria vesca)’. *žeriniš aūga pa rēža molai*. ME IV 710 II *zemine*. ‘t.p.’. Liet. *žemlė* ‘t.p.’. *žemlė arbatā* ‘meža zemeņu tēja’ DŽ³ 953, LLV 829.

-(i)uk-

Dienvidlatgales izloksnēs sastopami daži atvasinājumi ar **-(i)uk-**: 1) retumis deminutīvi mazuma un maiguma izteikšanai – dzīvnieku un cilvēku nosaukšanai, piem., *suņuks, luōčuks, v'epruks, brūņuks, v'ečuks* u.c.; 2) dažu priekšmetu nosaukumi, piem., *švilpüks* (|| *švilpüks*, pēdējais radies liet. *švilpūkas* ietekmē); 3) vietu nosaukumi, piem., *Čep'juki* sādža; 4) personvārdi ar mīļuma nokrāsu, piem., *Stasuks* < *Stasis*, *Kazuks* < *Kazis*, *Jāņuks* – *Jūņuks* < *Jānis*, *Moņuks* < *Mone*.

Pēc V. Rūķes-Draviņas atzinuma izriet, ka deminutīvi ar **-uks** sastopami ierobežotā Latvijas areālā, galvenokārt Latvijas austrumdaļā, īpaši sēliskajās izloksnēs, piem., Aknīstē, Bebrenē, Bērzgalē, Sunākstē, Zasā, sporādiski arī citur, piem., Bauskā, Braslavā u.c. (Rūķe - Draviņa, 1959, 519., 520., 521. §, sk. 3. karti).

Mūsdienu lietuviešu valodas gramatikā norādīts, ka deminutīvi ar **-(i)ukas, -ē** nav plaši lietoti, to vietā sastop **-elis, -ē, -ēlis, -ēlē**, piem., *puodūkas, lokiūkas* u.c.

Lietuviešu derivātiem ar **-uk-** rodamas paralēles gan ar mīkstinājumu **(i) u** priekšā, gan bez tā (DLKG 90–91). Pēc lietuviešu valodas atlanta materiāliem izriet, ka deminutīvi ar šo piedēkli izplatīti gandrīz visās lietuviešu valodas robežās, izņemot žemaišu izlokšņu daļu (Ambrasas, 1994, 132).

Piedēklis un derivatīvā galotne.

Tur, kur latviešu literārajā valodā sastop derivatīvo galotni **-a**, pētījamās izloksnēs, tāpat kā lietuviešu valodā, atbilstošie vārdi darināti ar **-e**. Arī dažos jaundarinājumos, kur tiešas atbilstmes nav lietuviešu valodā, ir derivatīvā galotne **-e**, piem., *cīrsme* ‘cīrsma’. u.c.

-(m)e:

baīme – *baīrnā* ‘bailes’. *ka suōka pārkiūņc grāušt, to puorjiēma baīrnā*. ME I 251 *baīme* Bērzaunē, Vārkavā. EH I 199 Aulejā, Kaldabruņā, Preiļos, Skaistā. Liet. *baimė* ‘t.p.’. *Baimė apėmė, išgirdus šaudant* LKŽ I 566.

-(sm)e:

brīsmes – *brīsmiš* ‘briesmas’. *ka gūncgrāks kūr jlr, to l'etys brīsmiš. / p'iredzle brīsrū, ka suōka sādēēiš*. EH I 244 *brīsmes*² Susejā. Liet. *grėsmė* ‘t.p.’ LKŽ III 565.

dràusme – *dràusmā* ‘disciplīna; stingriba; bardzība’. *ka bārnīm sātā byūtu dràusmā, to jī tuō natrokuōtu*. ME I 492 *dràusme* ‘die Zucht’ Vārkavā, Zasā. EH I 330 Bērzgalē, Varakļānos. Liet. *drausmē* ‘(darba) disciplīna’. *Vaikas be drausmēs aug, be tēvo, kas gero tur iš to paaugti* LKŽ II 601.

dziēsme – *džīšmā* ‘dziesma’. *maņ prūotā, ka is kàozu džīdava džīšmā. „Jaūkios zāta džīšmā”*. / *tūrāis sajū vysys apkāortīšis cīvāki, sātās pī goļdm i džūt b’leru džīšmāis*. ME I 562 *dziēsme* šķ. *dziēsma*, EH I 664 latg. izl. Liet. *giesmē* ‘t.p.’ LKŽ III 292.

gāisme – *gāišmā* ‘gaisma; ausma’. *istāisa nu b’ekis lukturi, cāurumu p’lboda, i gāišmā sp’eļde*. EH I 377 *gāisme*² Aulejā. Liet. *gaismė* ‘džiaugsmas’ LKŽ III 35.

grāusme – *grāušmā* ‘pērkona ducināšana, pērkona negaiss, pērkona grāviens’. Paralēli ar to pašu nozīmi sastop vārdu *graudlenis* – *graudīņc*. Abi vārdi atvasināti no verba *grāust* ‘ducināt, dārdēt (par pērkonu)’ < *graudti. EH I 399 *grāusme*² Kaldabrupā bez cilmes skaidrojuma. Liet. *griausmė, griausmā* ‘t.p.’ LKŽ III 576.

Tā kā pētījamās izloksnēs ir vairāki vienas saknes vārdi, resp., vārdu ligzda, ar *graud-*, nav pamata vārdu *grāusme* uzskatīt par aizguvumu no lietuviešu valodas. V. Šaudiņa šo vārdu uzskata par iespējamu lituānismu (Š a u d i ņ a , 1994, 15).

-(v)is:

kālvīs – *kālv’s* ‘kalējs’. *āizv’edā da kālvām zyfgu kaūst’ēit*. ME II 146 I *kālvīs* Lubānā, Sesavā, Kalsnavā, EH I 580 *kālvīs* Baltinavā, Pildā, Saikavā, Varakļānos. Liet. *kālvīs* ‘t.p.’ LKŽ V 166.

patēvis – *paļeiv’s* ‘patēvs’. *jīm tys nāu ēistāis tās, b’et paļeiv’s*. ME III 121 *patēvis*, sal. ar liet. *patėvis*, sk. arī LKŽ IX 614.

Tikai retumis sastop derivatīvo galotni *-a*, kam atbilstme ir lietuviešu valodā.

drūosa – *drūsa* ‘drosme’. *sajēm drūsu i ai vydā!* ME I 507 *druosa** uzskatīts kā jaundarinājums, kas sastopams Gētes „Fausta” atdzejojumā. Latgaliskajās izloksnēs adjektīvs *drūoss, drūosa* ‘drošs’ lietots kā *o*-celms. Līdzās adjektīvam lietots arī substantīvs, kas atvasināts ar derivatīvo galotni *-a*. Liet. *drąsā* LKŽ II 640.

Priedēkļi

Latgaliskajās izloksnēs rodami tādi priedēkļderivāti, kas ir semantiski identī ar atbilstošajiem derivātiem lietuviešu valodā. Latviešu literārajā valodā tos lieto reti vai arī nemaz.

1. Paralēles nomenu darināšanā.

ap-:

apkālis – *apkāoļ’s* ‘atkala’. *apkāoļa laikā cīš sbydōnc / ka jīr apkāoļ’s, to navār laišīš cēļā*. ME I 92 *apkala*, EH I 90 *apkālis*² Varakļānos. Liet. *āpkala* ‘t.p.’ LKŽ I 236.

at-:

atkārs – *atkārs* 'atliekts (par izkapti)'. *iskap'c jlr atkora vai kņuba*. LLVV I 371 *atkars* 'atkarens'. ME I 165 *atkara, izkaps iesieta atkarā*. Liet. *atkariūs* 't.p.', *atkariū dalgiū piāuti* 'ar atliektu izkapti pļaut' LLV 57. *Pataisyk dalgę, kad nebūtų atkari – bus geriau piāuti šienas* LKŽ I 384.

atsēja – *acšleja* 'atkartota (otrreizēja) sēja tai pašā gadalaikā un tai pašā vietā (parasti par rudziem)'. *nūplāun zāšbarelbu, tot šlej rucs tamā pošā vītā, tēi jlr acšleja. ka rucs (< rudzus) šlej acšlejā, to jļ nāizaūk tīk lob'i*. ME I 189 *atsēja*, EH I 164 2. noz. Grobiņā, Varakļānos. Liet. *atsējā, ātsējos* 't.p.' *Rugiai išgedo, reiks sėti atsējā* LKŽ I 422.

atvētas – *atvātys* '(labības) vētišanas atkritumi'. *atvātys sabarojām cjukòm*. EH I 180 *atvētas*² Aulejā, Kaldabruņā. Liet. *ātvėtos* 't.p.' LKŽ I 448.

pa:

pakuri – *pakuri*, dsk. 'iekurs'. *tā maņ iz mjureņa jlr pakuri dēļ plītys lkāršonys*. ME III 51 *pakurs*, EH II 146 Kalupē, Aulejā, Bērzgalē, Aknīstē. Liet. *prakural* 't.p.'. *Prakurū nėra su kuomi ugniai kurti* LKŽ X 520; *pākuras* 't.p.' LKŽ IX 218.

palazde – *palazdā* 'vizbulīte (*Anemone hepatica*)'. *palazdīs žīt apreļa rīleņēšīē žīlīm, bōšlīm žīdīm*. ME III 54 *palazde* šķ. *palagzde*. Liet. *palazdē* 't.p.' LKŽ IX 244.

parudinis – *parudīnē* 'rudens sākuma posms; atvasara'. *b'le parudīna syvāni, aļa sādāiga da pavasarām lēi*. / *p'iēc p'lcpacmyta āugusta jāu skāituōs parudīnē*. LLVV VI 424 *parudens*; reti. EH II 168 *parudenis* Mežotnē, Bērzgalē. Liet. *parudēnys* 't.p.' DLKG 145, LKŽ IX 437.

pasvārs – *pasvōrs* 'atsvars'. *lāi grlmtu tēikys, tēiklām vajak dal'ik' pasvoru*. EH II 178 *pasvari* „?“ Aglonā. Liet. *pāsvaras* 'atsvars; svaru bumba; svērtnis'. *tīnklo pāsvaras* 'tīkla svāriņš' LLV 483. *Tinklas pasinēre, kai prikabino pāsvarus* LKŽ IX 547.

patāļķes – *patāļķīs* 'talkas nobeiguma svinības'. *p'iēc tōlkys jira patāļķīs*. *patāļķīs b'le p'iēc māslu tōlkys i rudzu pļūov'īs. patāļķiōs iēdā da džiēra, pīcavuōs, kot i dōncava kaina da reitām*. EH II 182 *patāļķe* 't.p.' Kaldabruņā. Liet. *patāļķys* 't.p.' DLKG 145, LKŽ IX 602.

2. Paralēles verbu darināšanā

Piedēkļi

Viens no raksturīgākajiem iteratīvo verbu piedēkļiem, tāpat kā lietuviešu valodā, ir *-inē-*. Latviešu literārajā valodā atbilst piedēklis *-inā-*. Daži piemēri.

-inē-:

brazdinēt – *brazdīniēt* 'brīkšķēt, brīkšķināt' (parasti par ratiem, braucot pa nelīdzenu, grumbuļainu ceļu). EH I 239 *brazdinēt(iēs)* Kaldabruņā. Liet. *brazdinēti* 'brīkšķēt, skrabēt' LKŽ I 1023.

kasinēt – *kašiņiēt* 'grābt, piem., sienu, labību (parasti to smalkumus)'. *ap kupo tòm mūo'ā kašiņēi šlū*. ME II 169 registrēts tikai *kast, kasīt* 'grābt sienu'. Liet. *kasi-nēti* 'raut, rušināt; rakt (kartupeļus)' LKŽ V 374.

klupinēt – klup'iniēt 'vairākkārt kļūpt; klupināt'. *aju, klup'iniēdama pa naļ'ēdzonu pļavu*. EH I 624 *klupinēt* Kaldabrupā, Vārkavā, Zasā. Liet. *klupinēti* 't.p.' LKŽ VI 179.

ritinēt – ri'iriēt 'ritināt'. *nūaūstū aūdaklu (sa)ri'iriēti ritumā*. ME III 533 *ritinēt* šķ. *ritināt*, EH II 374 Aulejā, Vārkavā. Liet. *ritinēti* 't.p.' LKŽ XI 744.

Iteratīvu nozīmi izsaka arī verbi ar piedēkli –

-ē-:

birēt – b'iriēt 'birst'. *gryūdi b'irēi pa mozū trūb'eīti. / nu kul'is suōka mīl'ti b'iriēt*. ME I 297 *birēt*. Liet. *byrēti* 't.p.' *mīltai b'ira* 'milti birst'. *āšaros b'ira* 'asaras birst' LLV 94.

Lietuvas pierobežas kursiskajās izloksnēs, kā konstatējusi B. Laumane, nereti sastop verbu formas ar *-ēt* un *-inēt*, kas tieši atbilst lietuviešu valodas formām, piem., *vižsēt* 'viesoties, ciemoties', liet. *viešēti* 't.p.'; *lupinēt* 'lupināt, mizot, lobīt', liet. *lupinēti* 't.p.'; *utinēt* 'utot, ieskāt', liet. *utinēti* 't.p.' (L a u m a n e, 1986, 57, 58).

Priedēkļi

Latgales dienvidizlokšņu, tāpat kā atbilstošajiem lietuviešu valodas priedēkļverbiem ar *at-*, viena no nozīmēm ir 'ilgāku vai visu laiku veikt kādu darbību; ilgāku vai visu laiku noritēt, izpausties kādai darbībai, procesam u. tml.'

Daži piemēri.

at-:

atsabadātiēs – acaboduōt'is 'ilgāku vai visu laiku ciest badu'. *vysu pavasaru jī acabodavuōs – mos b'le gal'is i mairiis*. Liet. *atbadāuti* 't.p.'. Atbadavaū kelias dienas, ir esu sveikesnis LKŽ I 542.

atbļaut – adbļaut 'ilgāku, arī visu laiku bļaut, raudāt'. *vysu nak'ī bārnc adbļūōva, nas kas jām suōp'le*. ME I 151 *atbļaut* 'cita noz'. Liet. *atbliāuti* 't.p.' LKŽ I 911.

atbūt – adbyūt 'sabūt, pabūt, uzturēties (kur kādu laiku)'. *p'i mūsosys adb'eju ned'eļi*. EH I 137 *atbūt* 't.p.' *darbinieks atjir nedēļu* Kaldabrupā. Liet. *atbūti* 't.p.' LKŽ I 1217. *atbūti lītisus metūs* 'uzturēties veselu gadu' LLV 54.

atganīt – adgañēit 'ilgāku vai visu laiku noganīt'. *v'ina poša jēi vysu vosoru adgañle*. EH I 141 *atganīt* '5. t.p.' *trīs gadi cūkas atganīt* – latg. izl. Liet. *atganyti* 't.p.'. *Vienā vasarā jau atgāñē* 'vienu vasaru jau noganīja'. LKŽ III 105, LLV 51 *atganyti* '2. noganīt (kādu laiku)'

pra-:

Dienvidlatgales izloksnēs priedēklis *pra-*, resp., *pro-*, sastopams vecākās paaudzes pārstāvju runā nomenos *pragarība – progoreība* 'rijība; negausība', retumis arī *pragarīgs – progoreīks* 'rijīgs, negausīgs'. Vecāko ļaužu runā minētie nomeni ieviesušies no garīga satura literatūras, kā arī no mācītāju sprediķiem, kuros *progareība, progareīgs* nosodīta un uzskatīta par apgrēcību.

Priedēklis *pra-*, nevis *pro-*, sastopams tikai verbā *prapuļt* – *prapuļt'*, kas lietots ar nozīmi '1. pazust, aiziet bojā'. *Jūņc itamā karā prapūla*. '2. netikt galā ar darbiem'. *es ār itīm lūp'eñīm prapuļšu. es jūs navaru savāļdeit, ka jļ iskl'eist pa vysu t'èirumu*. Sal. liet. *prapūlti* – *sū darbals prapūlti* 'netikt galā ar darbiem'. LLV 534. ME III 377 *prapult* 't.p.' salīdzināts ar liet. *prapūlti*, reģistrēts Viļānos. Turpat norādīts, ka šo verbu, piem., Varakļānos sastop arī ar priedēkli *pro-* un ka te iespējama slāvu valodu ietekme. EH II 312 *prapult* Preiļos, Aulejā, Līksnā, Aknīstē, Kaldabrupā u.c. latg. un sēl. izl.

V. Šaudiņa, pievienojoties K. Ancīša traktējumam, vārdu *prapult* uzskata par aizguvumu no lietuviešu valodas.

A. Breidaks konstatējis apmēram 74 verbus ar priedēkli *pra-* latgaliskajās izloksnēs un analizējis šo verbu nozīmes, piem., *pradāuzīt*² 'izdauzīt, izsist cauri', sal. liet. *pradaužyti*; *pradūrt*² 'izdurt cauri', liet. *pradūrti*; *pragriēzt* 'izgriezt cauri', liet. *pragrežti* u.c. (Breidaks, 1968b).

Taču A. Breidaka analizētie priedēkljverbi ar *pra-*, izņemot verbu *prapult* un nomena *pragarība*, *pragarīgs*, kuru izoglosas ir arī pārējās latgaliskajās un sēliskajās izloksnēs, sastopami tikai Austrumlatgales Pildā, Nirzā, Zvirgzdinē un Ziemeļlatgales Šķilbēnos, Viļakā, Krāslavā u.c. Lai gan dažiem priedēkljverbiem ar *pra-* atbilstes rodamas lietuviešu valodā, tie paglābti slāvu priedēkļa *pro-* ietekmē (sk. arī ME III 377). Austrumlatgales un Ziemeļlatgales teicēju runā dzird nevis priedēkli *pra-*, bet *pro-* (arī j priekšā), piem., *projuot* 'pārjāt' Balvos, Kārsavā u.c.

Šādu verbu nav Centrāllatgales un Dienvidlatgales izloksnēs, kur tiem it kā vajadzētu būt, jo tur ir „lietuvninku“ areāls ar lietuviešu salām.

Secinājumi

1. Dienvidlatgales izloksnēs sastop tādus vārd darināšanas dialektismus, kam atbilstošs derivāts ir lietuviešu vai arī prūšu valodā. Latviešu literārajā valodā var būt tādas pašas saknes un afiksi, bet nav analogiska darinājuma.

2. Salīdzinājuma aspektā analizētie un iegūtie Dienvidlatgales izlokšņu fakti liecina par austrumbaltu cilšu – latgaļu, sēļu, lietuviešu – senajiem sakariem, par vienu veselumu.

3. Pētījamo izlokšņu dotumi apliecina lietuviešu valodnieku K. Būgas un K. Garšvas konstatējumu par lietuviešu senākām un jaunākām dzīves vietām Dienvidlatgalē un Sēlijā.

4. Turpmāko vēsturisko likteņu dēļ (1561. gadā Latgale nokļuva Polijas-Lietuvas pakļautībā) valodas fakti, psihiskā struktūra, pasaules uztvere, kas bija radusies baltu cilšu sakaru laikmetā, saglabājās un līdzīga tālāk attīstījās. Arī kopīga konfesija katolicība veicināja līdzīgu garīgo sakaru izveidi.

5. Dienvidlatgalē Baltijas somu substrāta iezīmes un ietekme salīdzinājumā ar pārējiem Latvijas etnogrāfiskajiem novadiem, arī ar Ziemeļlatgales, Austrumlatgales

un Centrāllatgales areālu ir visvājāka – saglabāti baltu adjektīvi ar *-inis*, *-ine*, retāk sastopami somiskas cilmes vārdi, hidronīmi u.tml.

6. Būtiska nozīme senu valodas faktu patvērumam ir bijis latgaliešu rakstu valodai, kas izveidojās 18. gadsimtā uz latgalisko izlokšņu pamata.

7. Latgalisko izlokšņu mantotā dialektālā leksika, kas veidojusies gadsimtiem ilgi (atšķirībā no aizguvumiem), parāda izlokšņu iekšējo struktūru, atklāj radniecīgo valodu savstarpējos sakarus, mantoto valodas faktu stabilitāti, kurus vairākos gadījumos nav ietekmējusi sociolingvistiskā situācija.

PARALLELS IN WORD-BUILDING OF SOUTHERN LATGALE SUBDIALECTS AND LITHUANIAN

Summary

1. In Southern Latgale subdialects there are dialectisms of word-building which have a counterpart in the Lithuanian or Prussian. In standard Latvian there may be similar roots or affixes, but there are no analogues in word-building, e.g., *viršūne*, Lith. *viršūnė*; *vilkclene*, Lith. *vilklenė*; *zīoslins*, Lith. *žāsinas*; *mālinis*, Lith. *mōlinis*; *baīme*, Lith. *bāimė*; *kālvīs*, Lith. *kālvīs*; *palazde*, Lith. *palazdė*; etc.

2. The comparative analysis of the facts of Southern Latgale subdialects obtained point to the ancient connections between the Eastern Baltic tribes – the Latgalians, the Selonians and the Lithuanians and to the more ancient and newer dwelling places of Lithuanians in Southern Latgale and Sēlija and to the historical fate shared by the above-mentioned tribes after 1561.

3. In Southern Latgale the characteristics and the influence of the Baltic Finns are the weakest compared to the other ethnographical regions of Latvia, including Northern Latgale. Eastern Latgale and Central Latgale – the Baltic adjectives with *-inis*, *-ine* are preserved, whereas words of Finnish origin, hydronyms, etc. are encountered more rarely.

4. The dialect vocabulary of the Latgale subdialects points to the stability of the inherited facts of language which in a number of cases have not been influenced by the sociolinguistic situation.

LITERATŪRA

Ambrazas S., 1992, Baltu ir slavų kalbų vardažodžių daryba, – Blt XXVII (1) 15–35.

Ambrazas S., 1994, Lietuvių kalbos deminutyvų darybos raida, – LKK XXXIV 130–157.

Ancītis K., 1977, Aknīstes izlokšne, Rīga.

Breidaks A., 1968a, Augšzemnieku dialekta leksikas semantiskās īpatnības, – ZAV VI 52–56.

Breidaks A., 1968b, Priedēklis *pra-* augšzemnieku dialekta latgaliskajās izlokšnēs, – Blt IV (2) 281–293.

Breidaks A., 1989, Baltijas somu cilmes hidronīmi Latgalē, – Valodas aktualitātes 1988, Rīga, 326–337.

Breidaks A., 1992, Latgaļu, sēļu un žemaišu cilšu valodu senie sakari, – ZAV VIII 34–38.

Būga K., 1961, Lietuvių įsikūrimas šių dienų Lietuvoje, – *Būga K.*, Rinktiniai raštai, III, Vilnius, 551–584.

BVSF – *Endzelīns J.*, Baltu valodu skaņas un formas, – Darbu izlase, IV (2), Rīga, 1992, 411–475.

DLKG – Dabartinės lietuvių kalbos gramatika, Vilnius, 1994.

Endzelīns J., 1979, Latvieši un viņu valoda, – Darbu izlase, III (1), Rīga, 508–512.

Endzelīns, 1974 – *Эндзелин Я.*, О родственных отношениях латышских говоров к литовским, –

Endzelīns J., Darbu izlase, II, Rīga, 41–56.

Garšva K., 1989, Kalbinės situacijos raida pakraščių šnektose, – LKK XXVIII 12–39.

Girdenis A., 1994, Žemaičių savarankiškos raidos pradžia, – Blt XXVIII (2) 5–20.

Indāne I., 1986, Dignājas izlokšne, Rīga.

Kagainė E., 1994, Varddarināšanas dialektismi, – ZAV III 30–36.

Kriūkšta P., 1976, Priesagos *-inis* būdvardžiai. Daryba, reikšmės, gramatiniai sinonimai, Vilnius.

Laumane B., 1986, Lejaskurzemes izlokšņu īpatnības J. Langija vārdnīcā (1685), – Valodas aktualitātes 1985, Rīga, 47–72.

- LHD – Vanagas A., Lietuvas TSR hidronimū daryba, Vilnius, 1970.
 LVG – Endzelīns J., Latviešu valodas gramatika, Rīga, 1951.
 Mažiulis, 1974 – Мажиулис В., Социolingvистические заметки к архаичному характеру языка (Балтийские языки), – Blt X (2) 119–127.
 Morkūnas K., 1993, Dēl sąvokos periferinēs tarmēs, – LKK XXX 4–8.
 MLLVG – Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I, Rīga, 1959.
 Ozols A., 1961, Latviešu tautasdziesmu valoda, Rīga.
 Reķēna A., 1962, Kalupes izloksne (Fonētika. Morfoloģija. Leksika). Kand. disertācija, Liepāja.
 Reķēna A., 1970, Latviešu valodas sakari ar lietuviešu valodu un slāvu valodām Kalupes toponīmu atspoguļojumā, – Latviešu valodas un literatūras problēmas, Rīga, 152–166.
 Reķēna A., 1975, Amatniecības leksika dažās Latgales dienvidu izloksnēs un tās sakari ar atbilstošajiem nosaukumiem slāvu valodās, Rīga.
 Reķēna A., 1989, Dienvidlatgales vietvārdi ar izskaņām *-inis, -ine*, – Valodas aktualitātes 1988, Rīga, 302–313.
 Rudzīte M., 1964, Latviešu dialektoloģija, Rīga.
 Rudzīte M., 1994, Latviešu un lībiešu valodas savstarpējā ietekme, – Lībieši, Rīga, 288–319.
 Rūķe-Draviņa V., 1959, Diminutive im Lettischen, Lund.
 Soida E., 1974, Galotnes derivatīvās funkcijas latviešu valodā, – ZAV II 109–122.
 Staņeckā A., 1991, Trīs posmi latgāliešu rakstu valodas vēsturē, – ZAV I 45–57.
 Šaudiņa V., 1994, Lituānismi dažās Lietuvas pierobežas sēliskajās izloksnēs (Aknīste, Gārsene, Laši, Prode). Disertācija filol. dr. grāda iegūšanai, Rīga.
 Vulāne A., 1986, Adjektīvu ar *-inis, -ine* derivācija un atributīvā funkcija augšzemnieku dialektā, – ZAV I 73–83.

SAĪSINĀJUMI

aizg.	– aizgūts, aizguvums	mā	– mājas nosaukums
ap	– apdzīvota vieta	mu	– muiža
c	– ciems	mv	– mājvārds
dī	– dīķis	noz.	– nozīme
dsk.	– daudzskaitlinieks	pļ	– pļava
ez	– ezers	pu	– purvs
ig.	– igauņu	pv	– personvārds
izl.	– izloksne	sal.	– salīdzināts, salīdzināms
kr.	– krievu	sēl.	– sēliskajās (izloksnēs)
la	– lauks	šķ.	– šķirklis
latg.	– latgaliskajās (izloksnēs)	u	– upe
latv.	– latviešu	u.d.c.	– un daudzi citi
lei.	– leišu (valodā)	uzv	– uzvārds